

SERES ATTILA

Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1939–1941

Adalékok Magyarország hadba lépés előtti külgazdasági
mozgásterének vizsgálatához (I. rész)

Bevezető

Az 1940 kora ősztől 1941 kora tavaszáig tartó rövid, mintegy féléves időszakban Magyarország és a Szovjetunió egy sor bilaterális gazdasági egyezményt kötött egymással. Az államközi megállapodások rendszerének első két eleme az 1940. szeptember 3-án parafált kereskedelmi és hajózási szerződés és a hozzá szervesen kapcsolódó áruforgalmi és fizetési egyezmény volt. Ezeket a kereskedelmi forgalom megindulásának alapvető infrastrukturális feltételeit megteremtő megállapodások követték, így az 1941. február 4-i postaforgalmi egyezmény (a közvetlen táviró-, távbeszélő- és postai összeköttetés felvételéről), majd az 1941. március 1-jei vasútforgalmi egyezmény (a közvetlen vasúti személy- és teherszállítási forgalom megnyitásáról).

Feltűnő, hogy az ezt megelőző két évtizedben semmilyen gazdasági jellegű megállapodás nem jött létre Moszkva és Budapest között, noha már a magyar kortársak meghatározó része is – legalább gazdasági téren – indokoltan és szükségesnek látta a közeledést a Szovjetunió felé. Trianon után sokan úgy vélték, hogy az egyik lehetséges kitérési pontot az ország elszigetelt gazdasági helyzetéből éppen az jelentené, ha megnyílna a szovjet piac a magyar exportőrök és importőrök előtt. Később, az 1920-as évek folyamán, és különösen a gazdasági világválság idején a két ország meglehetősen csekély volumenű és alacsony intenzitású áruforgalmának élénkítése szintén enyhíthette volna az egyébként is orientációs nehézségekkel küszködő magyar külkereskedelem problémáit. Tanulságos azonban, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele 1934-ben nem vonta maga után automatikusan a gazdasági kapcsolatok kiteljesedését, hiszen annak ellenére, hogy 1935–1936 során már tárgyalások folytak egy kereskedelmi szerződés megkötéséről, azok eredménytelenek maradtak, és a két ország közötti áruforgalom – egy 1934-től 1935-ig tartó kérészerű fellendülést leszámítva – az 1930-as évek végére teljesen elsorvadt,¹ olyannyira, hogy 1939-ben a magyar export értéke a nullára redukálódott.²

1 Az 1920–1941 közötti magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok tanulmányozásához nem rendelkezünk korszerű feldolgozással. Erre vonatkozóan először Buzás József publikált egy tanulmányt

A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok történetének kutatása során arra a következtetésre jutottunk, hogy azok vizsgálata tágabb kontextusban lehetőséget nyújt bizonyos általános érvényű konzekvenciák levonására Magyarország külgazdasági irányultságával kapcsolatban is, de, mint látni fogjuk, a kétoldalú viszonyban 1940–1941 során bekövetkező kedvező változások indirekt módon a magyar ipari termelés működésének és teljesítőképességének problémáira, s a magyar gazdaságpolitika főbb tendenciáira is rávilágítanak. Rögtön adódik például a kérdés, hogy mi a magyarázata annak, hogy a két ország gazdasági tekintetben éppen 1940 nyarán–őszén, azaz már csak a világháború árnyékában „talált egymásra”? Milyen szerepet játszottak ebben a háború által teremtett szükséghelyzetek és kényszerpályák, az átrendeződő geopolitikai viszonyok, és a részben ezekhez való alkalmazkodást is célzó regionális gazdaságstratégiai célok? Milyen gazdasági haszna és esetleg politikai hozadéka lehetett ezeknek az egyezményeknek a Magyarország és a Szovjetunió közötti fegyveres konfrontáció időpontjáig húzódó szűk intervallumban?

Ezekkel a problémákkal együtt érdemes tisztázni azt is, hogy főképpen magyar, de akár szovjet részről is, voltak-e ideológiai akadályai a két ország gazdasági együttműködésének? Persze ezt a kérdést egy általánosabb elméleti dilemma szegmenseként is vizsgálhatjuk, vagyis felvethetjük azt is, hogy egyáltalán összeilleszthető-e egymással két gyökeresen eltérő belső berendezkedésű politikai rendszer gazdaságpolitikája vagy gazdasági irányultsága? Ez számunkra azért látszik megkerülhetetlen és tisztázandó kérdésnek, mert a régebbi magyar történeti irodalmat tanulmányozva gyakran szembesülünk annak árnyalatlan interpretálásával, hogy a magyar politikai elit és a társadalom jelentős részének averziói a bolsevizmussal szemben, mennyire határozták meg a magyar diplomácia Szovjetunióval kapcsolatos reflexeit és cselekvési alternatíváit, és mindez mennyiben befolyásolta az ország háború előtti mozgásterének alakulását.³ Ezzel szemben szerintünk a gazdasági érdekeket és az üzleti logikát teljesen megalapozatlan kizárólag az ideológiai paradigmák mentén tárgyalni és láttatni.

1955-ben, de korának korlátozott kutatási lehetőségei miatt a két ország gazdasági kapcsolatrendszerének több lényeges problémáját nem vizsgálhatta a súlyának megfelelően. Ld. *Buzás József*: A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1918–1938. Századok 89(1955) 588–633. Később a témát részben érintő tárgyszerű áttekintést közölt Kövér György. *Kövér György*: A Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa. Gazdasági érintkezés a két világháború között. Történelmi Szemle 29(1986) 481–489.

2 Igaz, ehhez hozzá kell számítani, hogy a szovjet kormány 1939 elején felfüggesztette a diplomáciai viszonyát a magyar kormánnyal. Az 1939. évi magyar–szovjet kapcsolatokra részletesen ld. *Kolontári Attila*: „Az egyik legstabilabb határszakasz Európában”. Adalékok a szovjet–magyar kapcsolatok történetéhez 1939–1941. In: MOSZT könyvek. 1. „Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom”. Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. Szerk. Polgár Tamás. Pécs, 2006. 118–136.

3 Az 1940. szept. 3-i kereskedelmi szerződés előzményeivel és következményeivel részletesen foglalkozik Buzás József és Nagy András kettejük közös monográfiájában. A vonatkozó fejezetet Nagy András jegyezte. A szerző a gazdasági folyamatok vizsgálatát – nyilván a kor tudományos követelményeihez is igazodva – erőltetetten a Horthy-rendszer és a bolsevik rezsim antagonizmu-

A gazdaság- és politikatörténeti vonatkozásokon túlmenően van még egy, szintén elméleti jellegű közgazdasági probléma, aminek elemzéséhez és megítéléséhez a magyar–szovjet államközi kereskedelmi kapcsolatok, és azok 1940–1941 során elért (rész)sikerei is újabb adalékokkal szolgálhatnak. A két világháború közötti korszak gazdaságelméletének és gazdasági politikájának egyik sokat vitatott és nagy jelentőségű témájává vált az állam (a kormányzat) lehetséges és szükséges helye és szerepe a piaci folyamatokban. Ezt a kérdést már a klasszikus közgazdaságtan egyes képviselői is elemezték a 19. században, jobbra a gazdasági szabadság és a szabad verseny alapállásán és alapértékein építkező elméletek keretein belül maradvá. Igazán nagy horderejű vitákat azonban éppen a két világháború közötti időszakban váltott ki, részben az első világháború és az 1929–1933 folyamán lezajló nagy gazdasági világválság globális gazdasági megrázkódtatásai és az egyes nemzetgazdaságokra gyakorolt hatásai nyomán.⁴ Tanulmányunkban ezért nemcsak a fentebb feltett kérdések megválaszolására törekszünk, hanem azt egy esettanulmánynak is szánjuk annak bemutatására, hogy a magyar állam (a kormányzat), a nemzetgazdaság feszítő érdekeire hivatkozva, milyen törvényi háttérrel és milyen módszerekkel avatkozott a szabad piaci folyamatokba. Az állami nyomásgyakorlásnak egy szembetűnő esete ugyanis éppen akkor rajzolódik ki előttünk, ha nyomon követjük a Szovjetunióval kötött kereskedelmi szerződés történetét, illetve a szerződés 1941. június 27. utáni sorsát.

A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok feltételrendszere

A Szovjetunió 1939–1940 folyamán követett külkereskedelmi politikájának tárgyalásánál megkerülhetetlen tényező a kormány szerv szerepét betöltő *Népbiztosok Tanácsa* által még 1918. április 22-én elfogadott dekrétum, amely nacionalizálta a külkereskedelmet, s arra teljes állami monopóliumot vezetett be.⁵ (Érdemes megjegyezni, hogy ez a rendelkezés még az ipar és a belkereskedelem államosítását is megelőzte. Az 1920-as évek legelején több intézkedés együtteseként összeálló új gazdaságpolitika [NEP] lehetővé tette, hogy az iparon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön, s ez a két ágazat magántőkét importáljon, az új gazdaságirányítási rendszer ugyanakkor nem oldotta fel a külkereskedelem állami monopóliumát.⁶) Ez a két világháború közötti korszak

---

sának kontextusába helyezte. Nagy András: Magyarország külkereskedelme a második világháborúban. In: Magyarország külkereskedelme 1919–1945. Bp. 1961. 290–304.

4 Erre részletesen ld. Bekker Zsuzsa–Hild Mária: Közgazdaságtan a két világháború között. In: Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Szerk. Bekker Zsuzsa. Bp. 2002. (Gazdaságelméleti olvasmányok 2.) 535–541.

5 Szövegét ld. Dekreti szovjetszkaj vlasztyi. II. 17 marta–10 ijulja 1918 g. Red. G. D. Obicskin–Sz. Ny. Valk. Moszkva, 1959. 158–160.

6 Jurij Bokarjev: Rosszjiszskaja ekonomika v mirovoj ekonomiceszkaj szisztyeme (konyec XIX-30-eg. XX v.). In: Ekonomiceszkaja isztorija Rosszii XIX–XX vv.: szovremennij vzgljad. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 442–445.

egészében azt jelentette, hogy a rendszeres és effektív kereskedelmi forgalom megindítása a Szovjetunióval szinte elképzelhetetlenné vált olyan kormányközi kereskedelmi keretegyezmény aláírása nélkül, amely meghatározta a szovjet export- és importvállalatokkal folytatott kereskedelem alapelveit, illetve szabályozta az áruszállítások utáni kifizetések rendjét. A Szovjetunió a nyugati tőkés államokkal kötött gazdasági egyezményeiben biztosította magának a jogot arra, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi kirendeltséget nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa diplomáciai immunitást élvezett, a képviselői épülete és helyiségei pedig exterritoriális jogokat nyertek.

A *Külkereskedelmi Népbiztosság* egy 1941 tavaszán készült költségvetési kimutatása 23 szovjet kereskedelmi képviselő működéséről számol be világszerte, beleértve a budapestit is.⁷ A külföldi kereskedelmi kirendeltségek megnyitásával párhuzamosan épült ki a szovjet külkereskedelem szervezeti hálózata is. A magyar forrásokból is tudhatjuk, hogy 1940–1941 folyamán a behozatalt és a kivittelt a Szovjetunióban 20 állami kereskedelmi vállalat felügyelte.⁸ Ezek közül magyar szempontból a legfontosabbnak a faipari exportőr Exportlesz, az olajipari exportőr Nyeftyeszindikát, és a különféle ipari nyersanyagokat exportáló Promexport, illetve a gépipari készgyártmányokat importáló Masinoimport bizonyultak. Az adott ország gazdasági termelésének keresletéhez és kínálatához igazodva a kereskedelmi vállalatok kihelyezett irodát hozhattak létre a külföldi szovjet kereskedelmi missziókon.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a szovjet típusú állami jelenlétet, és állami monopoljogot a gazdaság majd minden szférájában magyar részről, és általában véve az egész tőkés világban elutasítással, vagy legalábbis idegenkedéssel fogadták. Mindezek ismeretében világossá válik, hogy a Szovjetunió gazdaságirányítási rendszerének, s különös tekintettel a tanulmányunk homlokterében is lévő külkereskedelmi szervezetének jellemzésénél az 1920-as, 1930-as évek magyar forrásaiban mire is utalt az „egy kéz” fogalma, amit a közérthetőség kedvéért célszerűbb lenne „egy kéz által vezérelt gazdaságpolitikának” nevezni. A beszerzéseket és eladásokat lebonyolító export- és importvállalatok közvetlenül a *Külkereskedelmi Népbiztosság*, tehát közvetve a kormány joghatósága alá tartoztak. Az „egy kéz” rendszere a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kereskedelmi vállalatoknak az export- és importműveletek mindegyikéhez a felettes joghatóságuk engedélyét kellett kérniük, tehát végső soron az állami gazdaságpolitika szegmensei voltak, az állam monopoljogát érvényesítették a külkereskedelemben.

A szovjet külpolitika kontextusában érdemes utalni arra is, hogy 1940 folyamán, rövid egy év leforgása alatt, a Szovjetunió egy sor olyan közép- és dél-

7 Ld. Rosszjizskij goszudarszvennij arhiv ekonomiki (= RGAE), Külkereskedelmi Népbiztosság iratai (f. 413.) op. 13. gy. 3816. l. 38–41.

8 Feljegyzés a moszkvai magyar–szovjet tárgyalások 2. sz. albizottságának harmadik üléséről. 1940. aug. 14. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának iratai (K 69), 760. cs., 1940–I–5. t., 24–27. fol.

kelet-európai országgal rendezte a kereskedelmi kapcsolatait, amelyekkel korábban egyáltalán nem volt gazdasági jellegű megállapodása. Bulgáriával január 5-én,⁹ Jugoszláviával május 11-én,¹⁰ Magyarországgal szeptember 3-án, s az 1939 tavaszán függetlenné vált Szlovákiával december 6-án¹¹ kötött kereskedelmi és hajózási szerződést. Nem érdektelen, hogy a jugoszláv–szovjet kereskedelmi szerződés még a két állam közötti diplomáciai viszony felvételét kimondó június 24-ei jegyzékcsere is megelőzte, s ezzel a Szovjetunió feladta azt az 1924 óta, vagyis az „első elismerési hullám” óta követett markáns álláspontját, mely szerint a piacának megnyitását a diplomáciai elismeréséhez köti.¹² A teljesség kedvéért nem szabad említetlenül hagyni azt sem, hogy 1940 kora ősze óta egy román kereskedelmi delegáció is Moszkvában tartózkodott, de a két ország közötti politikai feszültség miatt csak 1941. február 26-án sikerült megállapodást elérnie.¹³

A kelet-európai országokkal kötött kereskedelmi szerződések a jogi konzekvenciákat tekintve úgynevezett „legnagyobb kedvezményes” szerződések voltak, amelyekben a szerződő felek biztosították egymás számára a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt, vagyis deklarálták, hogy a behozatal és kivitel, a vámok, a hajózási és kikötői illetékek, illetve a tranzit tekintetében biztosítják a másik fél számára mindazokat a kedvezményeket, amelyeket korábban egy harmadik állam számára már megadtak. Egy-egy cikkely foglalta magába a távíró-, távbeszélő- és postai forgalom szabályozását, a választott bírósági eljárást stb. A szerződésekhez egy kiegészítő jegyzőkönyvet csatoltak, amely szabályozta a másik államba akkreditált szovjet kereskedelmi kirendeltségek jogállását, vezetőik és meghatározott számú helyetteseik diplomáciai immunitását, feladatkörét.

A kereskedelmi és hajózási szerződésekkel szervesen egybekapcsolt áruszállítási és fizetési egyezmények úgynevezett „kontingens-egyezmények” voltak, amelyek lényege abban állt, hogy a felek az export és import értékét egy előre megállapított keretben szabták meg, vagyis az egyik szerződő állam ugyanakkora értékben exportálhatott árut a másikba, mint amekkora értékben importált on-

9 Dokumenti vnyesnyej polityiki. 1940–22 ijunya 1941. T. XXIII. Kny. 1. 1 janvarja–31 oktyabrja 1940 g. (= DVP XXIII/1.) Red. G. E. Mamedov. Moszkva, 1995. 14–23.

10 I. m. 260–267.

11 Dokumenti vnyesnyej polityiki. 1940–22 ijunya 1941. T. XXIII. Kny. 2. (Csaszty 1) 1 nojabrja 1940 g.–1 marta 1941 g. Red. G. E. Mamedov. Moszkva, 1998. 166–169.

12 A szovjet, majd az orosz történetírás az „első elismerési hullám éveként” aposztrofálja 1924-et, arra utalva, hogy ekkor több nyugati tőkés állam (Anglia, Olaszország, Ausztria, Franciaország) ismerte el a bolsevik rezsimet, amelynek így sikerült kitornie a nemzetközi elszigeteltségből. Erre részletesen ld. pl. *Valerij Siskin*: Sztanovlenyie vnyesnyej polityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitalisztyicseskij mir. Ot revoljucionnovo „zapadnyicsesztva” k „nacional-bolsevizmu”. Ocserk isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002. 175–239.

13 Románia már 1936. febr. 16-án kötött egy fizetési egyezményt a Szovjetunióval. Az 1941. febr. 26-i szovjet–román kereskedelmi és hajózási szerződés szövegét ld. Szovjetszko–ruminiszkie otnosenyija. II. 1935–1941. Dokumenti i matyeriali. Red. A. A. Avdejev–M. R. Ungureanu. Moszkva, 2000. 443–449.

nan. Ezzel lehetővé vált a kereskedelmi egyensúly elvének fenntartása, úgy, hogy közben mindkét ország hozzájutott a számára szükséges nyersanyagokhoz vagy mezőgazdasági-ipari termékekhez. A hangsúly a kivitel és behozatal teljes értékére esett, ezért az értékkereten belül mozgó áruajták mennyiségét (kontingen-seit) kölcsönösen állapították meg. A szovjet–bolgár szerződés 4,1 millió, a szovjet–jugoszláv 3,2 millió, a szovjet–magyar 3,7 millió, míg a szovjet–szlovák 2,4 millió dollár értékben szabta meg az áruforgalom keretét.¹⁴

A magyar gazdaság egyik legégetőbb problémáját 1939–1940 folyamán a háború kitörése miatt a nyersanyagbeszerzési csatornák jelentős részének eltömődése, és az ennek nyomán fellépő nyersanyaghiány jelentette. Ez lett a vezérmotívuma a gazdasági közeledésnek a Szovjetunió felé. A háború kitörése után Anglia és Németország kölcsönösen tengeri blokádöt hirdetett a másik fél kikötőibe irányuló, tengerentúli területekről (Amerika, Ázsia) érkező szállítások blokkolására, abból a célból, hogy gazdaságilag ellehetetlenítse a másik hatalmat. Anglia 1939-ben bevezette az úgynevezett „navicert-rendszert”, ami azt jelentette, hogy a fennhatósága alatt álló domíniumokról és az általa ellenőrzött tengeri úton Európába érkező áruk behozatalát külön engedélyek kiadásához kötötte. Ez mind a Földközi-tenger keleti medencéje felől, mind az amerikai kontinens felől Magyarországra irányuló importot érintette.

A nyersanyagbeszerzés terén előállott zavarok hozzávetőleges méreteire a magyar dokumentumokban lévő statisztikák és adatok alapján tudunk következtetni. Krausz Rolf, a *Külgyminisztérium* munkatársa, aki korábban a balti államokba akkreditált magyar kereskedelmi attaséként dolgozott, 1939. november 13-án egy részletes feljegyzést készített a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok perspektíváiról. A szakember 44 millió pengő értékűre becsülte azt a nyersanyagmennyiséget, ami az 1939. szeptember 1-je óta tartó háború következtében (a háború akkori stádiumában) éves szinten kieshet.¹⁵ 1939-ben a magyar behozatal értéke – kerekítve – 490 millió pengőre rúgott,¹⁶ amiből 84 millió pengő volt az ipari nyersanyagok részesedése.¹⁷ A helyzeten az sem változtatott, hogy 1939–1940 folyamán Magyarország komoly revíziós sikereket könyvelt el, mivel területi állományát kevésbé iparosodott, és ásványkincs-lelőhelyekben szegény vidékekkel gyarapította. Ahogyan Krausz Rolf megállapította, a Felvidék déli szegélyének és Kárpátaljának a visszacsatolása nemhogy csökkentette volna, hanem még 15%-kal emelte is az ország nyersanyagigényét.¹⁸

14 *Tolnai György*: A Szovjetunió délkelet-európai kereskedelmi kapcsolatai. OMKE 1941. ápr. 5. 3.

15 Krausz Rolf feljegyzése a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok perspektíváiról. 1939. nov. 13. MOL K 69, 760. cs., 1939–I–7. t., 37–75. fol.

16 *Nagy A.*: i. m. 380.

17 A magyar nyersanyagellátás problémái. OMKE 1939. dec. 9. 5.

18 Kárpátalja és Észak-Erdély visszatérése az anyaországhoz legfeljebb a fafeldolgozó iparágak beszerzési problémáit oldhatta meg, Észak-Erdély sóbányái és színesfém-bányái nem képeztek olyan gazdasági súlyt, ami számottevően enyhíthette volna a nyersanyagellátás gondjait.

Ez 1939–1940 során hatalmas súllyal nehezedett a gazdaságra, hiszen az 1938. évi győri program 1941-ig tartó hadiipari konjunktúrát indukált, aminek következtében a gyáripari termelés indexe az 1938. évi teljesítményhez képest 1939-ben 21–22%-kal, 1940-ben pedig újabb 11%-kal növekedett.¹⁹ A magyar gazdaságtörténeti szakirodalomban csak utalásszerű észrevételeket találhatunk arra vonatkozólag, hogy a magyar gazdaság milyen áron érte el ezt a felfutást, és az egyes szakmunkák szerzői általában véve elsiklanak azon probléma mellett, hogy ezt a gazdasági teljesítményt úgy kellett fenntartani, hogy közben a rendelkezésre álló nyersanyagkészletek drasztikusan szűkülni kezdtek. Igaz, Honvári János és Csikós-Nagy Béla sejtetni engedték, hogy már a háború kirobbanásától kezdve, de különösen az Anglia és Németország között dúló tengeri blokádháború, majd Olaszország hadba lépése nyomán észrevehetően szűkültek a magyar gazdaság nyersanyagbeszerzési lehetőségei, ami bénítóan hatott egyes ipari ágazatokra.²⁰ A győri program zökkenőmentes végrehajtását így a kormány csak kétféle stratégia – akár együttes – alkalmazása révén szavatolhatta.

Egyrészt a már meglévő készletek tartalékolásával, ami óhatatlanul szükségessé tette a Magyarországról kiinduló nyersanyagexport visszaszorítását.²¹ Mindez együtt járt a belső elosztás és fogyasztás szabályozásával, ami a hazai felhasználás visszafogását vagy legalábbis mérséklését célozta. Az egyre több nyersanyagot felemészítő hadiipari konjunktúra fenntartása érdekében a magyar kormány több olyan kivételes adminisztratív intézkedést is foganatosított, amelyek lehetővé tették a nyersanyagellátás és készletgazdálkodás központi szabályozását és felügyeletét. A rendeletek felhatalmazást adtak az iparügyi miniszternek az ipar számára szükséges nyersanyagok, félgyártmányok termelésének, felhasználásának és fogyasztásának szabályozására, megszabták az egyes iparágakban a nyersanyag-felhasználás mértékét, és kötelezővé tették a segédanyagokkal való keverést.²² A 10.670/1939. M. E. sz. rendelet például előírta, hogy egyes anyagkészletek zár alá vétele és esetleges igénybevétele, továbbá az ipari nyersanyagok és termékek előállításának, forgalmának, és felhasználásának szabályozásával kapcsolatos tennivalók ellátására az iparügyi miniszter bizottságokat állíthat

19 Terjedelmi okok miatt csak a rendszerváltás után megjelent szintéziseket említjük. *Honvári János*: A gazdaság a két világháború között. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Bp. 1996. 439. Honvári szerint az ipari termelés növekedési indexe 1939-ben 24% volt. *Gunst Péter*: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Bp. 1996. (Magyar gazdaságtörténet 2.) 105.; *Csikós-Nagy Béla*: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén. Bp. 1996. 100–102.; *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete. Bp.–Pécs, 2002. 317–320.

20 *Honvári J.*: i. m. 441.; *Csikós-Nagy B.*: i. m. 102.

21 Ennek az egyik következménye az lett, hogy Magyarország külkereskedelmi forgalmának egyenlege passzívvá vált 1940-ben. Ez 1930 óta precedens nélkülinek számított, ugyanis ettől az évtől a külkereskedelmi szaldó minden évben magyar aktívummal zárult. A vonatkozó statisztikákat ld. *Nagy A.*: i. m. 380.

22 A magyar nyersanyagellátás problémái i. m. 5.

fel (ipari anyaggyártás szakbizottságai).²³ Egy évvel később, a 4.570/1940. M. E. sz. rendelet már ennél sokkal messzebb ment, ugyanis zárta a magánvállalatok birtokában és tulajdonában lévő nyersanyagokat, és az iparügyi miniszter engedélyéhez kötötte a zár alá vett készletek forgalomba hozatalát, megszerzését, elosztását, raktározását, kiadását és felhasználását.²⁴

A nyersanyagellátás folyamatosságának biztosítása érdekében hozott intézkedések a gazdasági egyesületek és ágazati szövetségek részéről számtalan bírálatot váltottak ki, azok elsietett és türelmetlen végrehajtása, illetve az üzleti szféra érdekeivel való összehangolásuk elmaradása miatt. Az a kifogás is elhangzott, hogy a végrehajtásra hivatott anyaggyártási szakbizottságok nem egyszer túllépték a hatáskörüket, és „gyakran tapasztalhatók olyan intézkedések, melyek a nyersanyag-behozatal és elosztás, valamint a belföldi árelosztás terén a törvény rendelkezésein túlmenő korlátozásokat jelentenek a kereskedők és vállalatok egyes csoportjai részére”. A gazdasági szféra képviselői úgy vélték, hogy ezek a felülről hozott intézkedések sértik a piaci szabadság elvét, túlzók, és aránytalanul részesítik előnyben a honvédelem érdekeit az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi magánvállalatok érdekeivel szemben.²⁵ Az említett rendeletek hatályba léptetésére a jogalapot (és hivatkozási alapot) ugyanis az 1939:II. tc. (honvédelmi törvény) adta, amelynek 212. §-a kimondta, hogy a kormány (a Miniszterelnökség) akár közvetlenül, akár az arra rendelt szervek útján szabályozhatja és ellenőrizheti bármely nyersanyag, termény, termék, és árucikk termelését, előállítását, forgalmazását, felhasználását, és megszabhatja a termelésének és feldolgozásának módját. Deklarálta azt is, hogy a nyersanyagok és egyéb cikkek tekintetében a kormány a fennálló törvényektől eltérően is rendelkezhet.²⁶

Másodszor, a kialakult helyzet új nyersanyagpiacok feltérképezését is sürgetővé tette. Ezen belül legésszerűbbnek tűnt a gazdasági nyitás a Szovjetunió felé, hiszen Magyarország a gazdasági infrastruktúrájának működtetéséhez elengedhetetlen nyersanyagokat a háború előtt 46 különböző országból szerezte be,²⁷ míg a földrésnyi kiterjedésű Szovjetunióból sokkal koncentráltabban lehetett volna szert tenni erre a nyersanyagbázisra vagy legalább annak egy részére. A Szovjetunió területe 1939-ben mintegy 21 millió km² volt, lakosságának száma pedig 170,5 millió fő körül mozgott.²⁸ A két világháború között a világ nyersolaj-

23 A m. kir. minisztériumnak 10.670/1939. M. E. számú rendelete az ipari anyaggyártás bizottságainak felállítására tárgyában. Budapesti Közlöny 1939. nov. 25. 2.

24 A m. kir. minisztériumnak 4.570/1940. M. E. számú rendelete egyes anyagkészletek zár alá vétele tárgyában. Budapesti Közlöny 1940. jún. 23. 1–7.

25 Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület 1940. évi közgyűlésén is szóba került a kérdés. A kereskedelem új feladatairól és régi sérelmeiről tárgyalt az OMKE XXXVI. közgyűlése. OMKE 1940. máj. 11. 9.

26 Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátták: Degré Miklós–Várady-Brenner Alajos. Bp. 1940. 69.

27 A magyar nyersanyagellátás problémái i. m. 5.

28 *Thiring Lajos dr.:* A Szovjetunió népességének száma és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle 23(1945) 1–6. sz. 14–17.

készletén belül a Szovjetunió nyersolajkészletét 37,4%-ra becsülték. A Szovjetunió európai része úgyszintén a világ leggazdagabb vasérclelőhelyének számított, a bolsevik állam a háború előtti években a világ vasérctermeléséből 18–21%-kal részesedett. 1937-ben a világ mangánérctermelésének 41%-át, krómérctermelésének 15,5%-át biztosította. De ugyanilyen gazdagnak és kifogyhatatlannak tartották az építőipari alapanyagként használt azbesztlelőhelyeit, és a legtisztább kokszolható feketeszen, az antracit Dél-Urál vidékén fellelhető altalaj-készleteit is.²⁹ A vasérc, mangánérc és krómérc az 1939-ben a teljes magyar ipari termelés emelkedését jóval meghaladó, 53%-os növekedést felmutató gépipari, és 54%-os növekedést elérő fémipari termelés legfőbb feldolgozott alapanyagát szolgáltatotta.³⁰ A második bécsi döntés előtt komolyan számításba kellett venni a szovjet erdőgazdaság kapacitásait, hiszen a Szovjetunió területének 44,7%-át erdőségek foglalták el, a kitermelt fa mennyisége az 1930-as évek első felében 210 millió m³ körül mozgott.³¹

Kereskedelmi tárgyalások Moszkvában

A korabeli források tanúsága szerint a kereskedelmi tárgyalások megindítását a magyar diplomácia kezdeményezte. A közvetlen kiindulópontot az adta, hogy az 1939. szeptember 17-én lengyel területekre beözönlő *Vörös Hadsereg* egységei szeptember 25–26. folyamán kiértek az egykori lengyel–magyar határra, s a következő két nap során több ponton (Tatár-hágó, Vereckei-hágó stb.) felvették a hivatalos érintkezést a magyar határőrizeti szervekkel. Noha a diplomáciai kapcsolatok rendezéséről eddigre már megszületett a megállapodás, Kristóffy József moszkvai magyar követ csak október 25-én, míg Nyikolaj Saronov budapesti szovjet követ még később, december 7-én adta át a megbízólevelét. A „kényszerű együttélés” 1939 őszén a határsávban több helyen is határincidensekhez vezetett,³² ezért a magyar követ már megbízólevelének átadásakor felvetette a kollektív államfői testület, a *Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének* elnöke, Mihail Kalinyin előtt, hogy az atrocitások jövőbeni megelőzése érdekében a két állam kössön egy határőrizeti konvenciót. Mind a magyar, mind a szovjet iratokból egyöntetűen az derül ki, hogy a szovjet államfő csak kitérő választ adott magyar partnere felvetésére.³³

29 Szalay Zoltán: A Szovjetunió bányászata és kohászata. Magyar Statisztikai Szemle 23(1945) 1–6. sz. 66–71.

30 A gépipar és a fémipar növekedési statisztikáját ld. Honvári J.: i. m. 439.

31 Szöllősy Zoltán dr.: Mezőgazdaság, állattenyésztés és erdészet a Szovjetunióban. Magyar Statisztikai Szemle 23(1945) 1–6. sz. 59–61.

32 Kolontári A.: i. m. 119–121.

33 A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1940. Vál., a jegyzeteket és a névmutatót összeáll. Peter Pastor. Bp. 1992. (Politika) 196–198.; Seres Attila: Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez (1939). In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp. 2005. 239–240.

A kérdés ugyanakkor magyar szempontból annyira égetőnek bizonyult, hogy november 15-én egy tárcaközi értekezletet hívtak össze a *Külgyminiszterium*ba annak megvitatására. Ezen kifejezést nyert, hogy a magyar–szovjet viszony normalizálása végett célszerűbb lenne egy általános érvényű gazdasági egyezményt kötni, amelynek függeléke vagy egyes cikkelyei szabályoznák a határviszonyokból fakadó rendészeti és közlekedési kérdéseket is. Elhangzott még, hogy mivel Magyarország nyersanyagellátása a háborúban álló hatalmak által alkalmazott blokádt intézkedések miatt veszélyeztetve van, gondoskodni kellene arról, hogy a magyar nyersanyagszükséglet legalább egy részét a kevésbé kockázatos, háború által még érintetlen szovjet piacról szerezzék be. Ebben az esetben a német és az angol blokádnak sem befolyásolhatná a magyar–szovjet áruforgalmat, hiszen a közös határon könnyűszerrel kiküszöbölhetőek lennének a szállítási problémák is.³⁴ November 24-én Kristóffy diplomáciai jegyzékben tett javaslatot Vlagyimir Patyomkin külügyi népbiztos-helyettesnek egy kereskedelmi szerződés megkötésének előkészítésére, a határforgalom szabályozására, egyúttal a közvetlen vasúti összeköttetés megteremtésére.

A szovjet diplomácia azonban kivárt, és úgy tűnik, eleinte halogatóan viszonyult a kereskedelmi keretszerződés megkötésére vonatkozó magyar elképzelésekhez, hiszen az elkövetkező hónapokban a magyar követ többszöri sürgetésére sem adott választ. December 30-án, a Kristóffyval folytatott beszélgetéseit összegezve, Patyomkin egy feljegyzést és egy ahhoz csatolt határozattervezetet terjesztett a legfőbb párt- és egyben állami döntéshozó grémium, az *Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt* Központi Bizottságának (ÖK[b]P KB) Politikai Irodája elé. Egyelőre nem lehet tudni, hogy ez az alapvető dokumentum valójában milyen hatást gyakorolt a szovjet döntéshozatali mechanizmusra. A külügyi népbiztos-helyettes ebben arra utalt, hogy a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok kérdését Moszkvának kizárólag politikai szempontból érdemes megközelítenie, de éppen ebből a megfontolásból nem tartotta célszerűnek elutasítani a magyar kormány arra vonatkozó kérését, hogy egy három főből álló gazdasági tanulmányi bizottságot küldhessen a szovjet fővárosba az export- és importlehetőségek feltérképezése céljából. A magyar küldöttséget a *Magyar Nemzeti Bank* (MNB) és a *Külkereskedelmi Hivatal* képviselője, illetve a két legnagyobb magyar kereskedelmi bank, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (PMKB) és a *Magyar Általános Hitelbank* (MÁH) közös megbízottja alkotta volna. A külügyi népbiztos-helyettes azt a feltételezését is a párt vezetői tudtára adta, mely szerint Magyarország szintén politikai számításból akar gazdasági tárgyalásokat kezdeni, hiszen a Kreml balkáni politikájával kapcsolatban vannak tervei, s talán abban reménykedik, hogy Szófiával karöltve, Moszkva támogatását maga mögött bírva húzhat hasznot bizonyos romániai területek megszerzéséből.³⁵

34 Perényi-Lukács György feljegyzése a tárcaközi értekezletről. 1939. nov. 15. MOL K 69, 760. cs., 1939-I-12. t., 55.349/1939. sz.

35 Patyomkin előterjesztése az ÖK(b)P KB Politikai Irodája elé. 1939. dec. 30. Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszizskoj Federacii (= AVP RF), V. M. Molotov külügyi népbiztos titkárságának iratai (f. 06.) op. 1. p. 7. gy. 60. l. 9–11.

Moszkva később, 1941 tavaszán is csak abba egyezett bele, hogy a két ország kompenzációs üzletet kössön mintegy 400 ezer pengőnek megfelelő dollár értékben (az akkori árfolyam szerint körülbelül 80–100 ezer dollár) az időközben szovjet megszállás alá került galíciai területekről származó faanyag (nyersfa és félig feldolgozott fa) eladásáról Magyarországnak magyar gyártmányú vasúti alkatrészekért (vasúti kocsikerék-párok és tengelyek) és acél olajszállító csövekért cserébe.³⁶ Ezeknek az üzleteknek a megkötésére 1940. június 4-én Moszkvába érkezett Csató András, a PMKB és a MÁH közös megbízottja, és Orován Mór fakereskedő, az *Erdőbirtokos és Fakitermelő Rt.* igazgatója. Csató már a korábbi időkből elég mélyreható ismeretekkel rendelkezett a Szovjetunió gazdaságpolitikájáról, hiszen az 1930-as évek első felében a *Külkereskedelmi Hivatal* munkatársaként Berlinben dolgozott, ahol a megbízatása arra is kiterjedt, hogy képviselje a magyar érdekeltségeket a Szovjetunió ottani kereskedelmi szervei (kereskedelmi kirendeltség és az állami kereskedelmi vállalatok) felé. Tagja volt az 1934 májusában–júniusában a Szovjetunióba látogató első hivatalos magyar kereskedelmi delegációnak is.³⁷ A két üzletember moszkvai tárgyalásai érdemben nem befolyásolták az események menetét, de bizonyos tekintetben szimptomatikusnak is tekinthetők, ezért két mozzanatot mindenképpen érdemes kiemelni velük kapcsolatban.

Először is, a magyar üzletemberek már a tárgyalásaik legelején nyilvánvalóvá tették, hogy Magyarország az előzetesen feltüntetett 400 ezer pengőnél jóval nagyobb értékben és mennyiségben tudna a Szovjetunióból importálni. Azt az alternatívát vázolták fel szovjet partnereik előtt, hogy amennyiben a szovjet exportvállalatok kielégítik a magyar vállalatok, elsősorban a *Weiss Manfréd Művek* és a *Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak* (MÁVAG) nyersanyagigényét, abban az esetben nagyobb értékben is leköthetők az üzletek. Ezt a magyar követ hivatalos jegyzékben is közölte a *Külgügyi Népbiztossággal*.³⁸ Csató egyik jelentéséből világossá válik, hogy magyar részről ezzel valójában a magyar ipari termékek szállítása és a további szovjet nyersanyagimport közötti szoros korrelációt kívánták megteremteni. Azt állította ugyanis, hogy ha a szovjetek nyersvas, fémek és petróleum tekintetében legalább 50%-ban kielégítenék a Weiss Manfréd és a MÁVAG szükségletét azon termékek gyártásánál, amelyeket a Szovjetuniónak szállítának, akkor a MÁVAG akár havi 120 ezer dolláros, a Weiss Manfréd pedig havi 70 ezer dolláros értékben is tudna exportálni a Szovjetunióba. Csató az előzetesen megjelölt faanyag-szállításon, illetve a két magyar vállalat-

36 Vlagyimir Gyekanazov külügyi népbiztos-helyettes politikai naplója. 1940. ápr. 29. AVP RF, Magyar referatúra iratai (f. 077). op. 20. p. 109. gy. 1. l. 37–38.

37 A kereskedelmi delegáció látogatására ld. Bornemissza Félixnek, a Kereskedelemügyi Minisztérium hajózási osztálya vezetőjének beszámolóját. 1934. jún. 17. után. MOL K 69, 756. cs., 1934–I–c. t., 51–105. fol.

38 Vlagyimir Gyekanazov külügyi népbiztos-helyettes politikai naplója. 1940. jún. 7–8. AVP RF, f. 077. op. 20. p. 109. gy. 1. l. 49.

óriás gyártási kapacitásának fenntartásához szükségelt nyersanyagokon túlme-
nöen vegyipari nyersanyagokra és pamutra is beterjesztette az igényt.³⁹

Másodsor, nyilvánvalóvá vált az is, hogy az infrastrukturális problémák le-
küzdése hosszú távon elemi feltétele lenne az üzletek nyélbe ütésének. A nem
fanemű árucikkek (gépipari nyersanyagok, textilipari alapanyagok stb.) szállítá-
sánál ugyan szóba jöhetett a Fekete-tenger–Duna útvonal, hiszen Novorosz-
szijszkból vagy Odesszából vízi úton megfelelő összeköttetést lehetett volna te-
remteni a csepeli kikötővel, a fánál ellenben éppen az volt a helyzet, hogy a galí-
ciai fűrésztelepek a magyar határ közelében feküdtek, így a szállítás vasúton volt
a legkifizetődőbb, sőt, magyar érvelés szerint másképpen nem is lett volna el-
képzelhető.⁴⁰ Egy később kelt szovjet dokumentumból kitérünk az is, hogy magyar
szempontból a Novorosszijszk–Budapest vízi szállítási útvonallal kapcsolatban is
gondok merültek fel. A magyar cégek ugyanis ódzkodtak attól, hogy novo-
rosszijszki fuvarbázissal vásároljanak árut, arra való hivatkozással, hogy a három
magyar folyamtengerjáró hajó előre kijelölt menetrend szerint, és csak a Buda-
pest–Iisztambul útvonalon közlekedik, ezért nincs lehetőségük a menetirányuk
meghosszabbítására novorosszijszki kitérővel.⁴¹ Bár meglehetősen merész, és ön-
törvényű módon előterjesztett ötletnek tűnik, ennek ismeretében talán már nem
is tarthatjuk véletlennek, hogy az egyezkedések során Orován Mór felvetette egy
szovjet tranzitraktár létesítésének lehetőségét Budapesten.⁴²

A korábbi halogató és a hivatalos tárgyalásoktól elzárkózó szovjet taktika
1940 nyarán megváltozott. Az események későbbi megítéléséhez sokat elárul,
hogy 1940. július 4-én már személyesen Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos
közölte Kristóffyval, hogy a szovjet kormány kész kereskedelmi szerződést kötni
Magyarországgal.⁴³ Ez a hirtelen beállott fordulat a szovjet álláspontban vélemé-
nyünk szerint leginkább a geopolitikai környezet megváltozásával magyarázható.

Június 26-án egy ultimátumban a Szovjetunió érvényesítette a Romániával
szembeni területi követelését, bekebelezte Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A
szovjetek akciója tiltakozást váltott ki német részről, hiszen az 1939. augusztus
23-i szovjet–német megnemtámadási egyezmény titkos záradéka („Molotov–
Ribbentrop-paktum”) Nagy-Románia területéből csak a korábban a cári Orosz-
ország részét képező Besszarábiát sorolta a Szovjetunió befolyási övezetébe, az
első világháborúig az Osztrák–Magyar Monarchia területi állományát gyarapító

39 Csató András jelentése Kristóffy József moszkvai követnek. 1940. jún. 21. MOL K 69, 758. cs.,
1940–I–g. t., 53.266/1940. sz.

40 Makkay Oszkárnak, a MÁH igazgatójának a beszámolója Rosty-Forgách Ferenc követségi taná-
csosnak. 1940. júl. 16. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–g. t., 59. fol.

41 A textilipari alapanyagokat exportáló szovjet állami vállalat, az Exportlen jelentése Anasztasz
Mikojan külkereskedelmi népbiztosnak. 1940. szept. 6. RGAE, f. 413. op. 13. gy. 2829. l. 114.

42 Az Exportlesz feljegyzése az Orován Mórral folytatott tárgyalásokról. 1940. jún. 29. RGAE, f.
413. op. 13. gy. 2821. l. 1.

43 DVP XXIII/1. 415–416.

Bukovinát nem.⁴⁴ A Szovjetunió délkelet-európai és balkáni hatalmi ambíciói tehát arra engedtek következtetni, hogy továbbra is a Románia és Bulgária sorsát meghatározó fő erőként kíván fellépni az európai politikai porondon.⁴⁵ A paktum egyébként sem Romániát, sem Magyarországot nem nevesítette, ennek ellenére magát az okmányt, s különösen annak 3. cikkelyét, amely előzetes értesítést írt elő a két hatalmat kölcsönösen érintő ügyekben, a szovjet diplomácia mindig is úgy interpretálta, hogy annak hatálya kiterjed a vele szomszédos, vagy a két hatalom közötti földrajzi zónába eső kis országokra is. Moszkva számára ezért nem lehetett mellékes a magyar–román területi ellentétek alakulása és kimenelele sem. Ezt alátámasztja az is, hogy a szovjet külügyi népbiztos először éppen a már említett július 4-ei eszmecsere során fejtette ki nyíltan a magyar–román kapcsolatokra vonatkozó szovjet álláspontot, mely szerint a szovjet kormány jogosnak és megalapozottnak tartja Magyarország Romániával szembeni területi követelését, és ezt a nézőpontot fogja képviselni egy esetlegesen összehívandó nemzetközi konferencián is, amely Erdély státuszának kérdését tűzi napirendjére.

Azt mondhatjuk tehát, hogy Budapest szerepe és a magyar–szovjet viszony minősége alapvetően 1940. június 26-tól kezdődően kezdett felértékelődni Moszkva szemében, a szovjet ultimátum és az annak következményei körüli német–szovjet pengeváltás kontextusában, és különösen a Bukaresttel szembeni politikai játszma alakulásának függvényében. Moszkvának különösebb gazdasági érdekei nem fűződtek Budapesthez, ezért a beleegyezése a kereskedelmi szerződés megkötésébe, véleményünk szerint, alapvetően egy politikailag motivált döntés volt. Általánosságban az is elmondható, hogy a Közép- és Délkelet-Európát lassan bekerítő német expanzió fokozottabb szovjet jelenlétet követelt a régióban. Ennek előkészítésére megfelelőnek látszott a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodó, a korábbiaknál jóval tudatosabb gazdasági térfoglalás Magyarországon is, amely túlmutathatott azon, hogy bővítsék, vagy egyszerűen csak kimozdítsák a holtpontról a gazdasági kapcsolatokat, s komoly politikai hozadékkal is kecsegtetett.

A szovjet hozzájárulás nyomán a magyar kormány már rögtön egy nappal később, július 5-én elhatározta, hogy a magyar szerződéstervezet elkészítésénél a szovjet–bolgár és a szovjet–jugoszláv kereskedelmi szerződések szövegét tekintik mintának.⁴⁶ Július 16-án a *Kereskedelmi Minisztériumban* a *Külkereskedelmi Hivatal* vezetőinek és az öt legnagyobb érdekelt iparvállalat, a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, a *Weiss Manfréd*, a *Láng Gépgyár*, a *Ganz Gép-, Vagon- és Hajógyár*, illetve a *MÁVAG* képviselőinek részvételével megbeszélést tartottak,

44 *Gabriel Gorogyeckij*: Rokovoj szamoobman. Sztalin i napagyenyie Germanyii na Szovjetszkij Szozuz. Moszkva, 2001. 44–48.

45 Erre ld. pl. Kristóffy 1940. jún. 30-i, júl. 11-i, szept. 3-i jelentéseit. A moszkvai magyar követség jelentései i. m. 252–254., 256–257., 258–260.

46 Csáky körlevele az érintett tárcák és államigazgatási szervek vezetőihez. 1940. júl. 6. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–h. t., 53.326/1940. sz.

amelyen körvonalazták a magyar igényeket. A vállalatok képviselői elsődlegesen összesen mintegy 15 millió pengő értékben állapították meg azt a nyersanyag-mennyiséget, amit a Szovjetunióból importálni kívántak, és ami szükségeltetett a gyártási kapacitásuk fenntartásához. Ebből a legnagyobb tételt a 4000 vagonnyi vasérc, a szintén 4000 vagon kivevő nyersvas, a 200 vagon ferromangán, és a 20 vagon ferrokróm, illetve különféle színesfémek képezték. A nyersanyagok ellentételezéseként a MÁVAG vasúti tengelyeket, abroncsokat, vasúti kerék-párokat, a *Weiss Manfréd Művek* acélcsoveket, a Ganz motorkocsikat és hajókat, a *Láng Gépgyár* Diesel-motorokat, míg a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű* fémlemezet, acélhuzalokat ajánlott fel.⁴⁷

A Moszkvába induló magyar delegációnak adandó utasításokat, a tárgyalási taktikát és a delegáció összetételét a *Külügyminisztérium*ban tartott július 23-i tárcaközi értekezleten véglegesítették. Sajnos az értekezlet jegyzőkönyvére nem bukkantunk rá, csak Csáky István külügyminiszternek a Minisztertanácshoz intézett július 25-i előterjesztéséből következtethetünk arra, hogy a legfőbb kérdésben, nevezetesen az árukompensáció pénzügyi keretét tekintve a magyar ajánlatot szándékosan nem szabták meg előre, ezért a magyar taktikát leginkább a „minél több nyersanyagot kisajtolni az oroszokból” jelszóval jellemezhetnénk. A külügyminiszter a Minisztertanácshoz intézett előterjesztésében expressis verbis ki is mondta, hogy „a moszkvai tárgyalások legfőbb célja a nyersanyagok biztosítása orosz részről”.⁴⁸ A szovjet fővárosba egy 15 főből (13 tisztviselő, egy tolmács és egy gépíró) álló, tekintélyes létszámú magyar delegáció indult el, melynek vezetőjévé a *Külügyminisztérium* tisztviselőjét, Nickl Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott minisztert designálták. A delegáció tagja volt még az érintett szaktárcák (*Kereskedelemügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Földművelésügyi Minisztérium, Iparügyi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium*), illetve a *Magyar Nemzeti Bank* és a *Külkereskedelmi Hivatal* egy-egy magas rangú tisztviselője.⁴⁹

A népes küldöttség augusztus 3-án indult el Budapestről Berlinbe, ahonnan 7-én utazott tovább repülőgéppel a szovjet fővárosba. A több mint háromnapos berlini kitérő pontos okairól és tartalmáról nem sokat tudunk, csak Krivátsy-Szűts Lajosnak, az *Igazságügyi Minisztérium* tanácsosának későbbi jelentéseiből derül ki, hogy a delegáció tagjai információszerzés céljából egyeztetéseket folytattak a német kereskedelmi hatóságokkal és a társmisztériumokkal, akik azonban nem kívánták elárulni magyar partnereiknek a német–szovjet gazdasági és határrendészeti megállapodások minden egyes részletét.⁵⁰

A delegáció vezetőjét rögtön a Moszkvába való megérkezésük utáni napon fogadta Anasztasz Mikojan külkereskedelmi népbiztos, akivel megállapodtak

47 A Ganz képviselőjének feljegyzése a Kereskedelmi Minisztériumban tartott megbeszélésről. 1940. júl. 18. MOL Ganz Műszaki osztályának iratai (Z 429), 37. cs., 180. sz.

48 A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1940. júl. 26. MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), 212. d., 3633. sz., 75–77. fol., 3634. sz. 118–120. fol.

49 Csáky távirata Kristóffyának. 1940. júl. 27. MOL K 69, 757. cs., 1940–I–f. t., 53.692/1940. sz.

50 Krivátsy-Szűts Lajos jelentése Radocsay László igazságügyi miniszternek. 1940. nov. 8. MOL K 69, 757. cs., 1940–I–d–1. t., 24–36. fol.

abban, hogy a tárgyalásokat két albizottságban fogják lefolytatni: az 1. számú albizottság a kontingensek összetételére és értékére vonatkozó kérdéseket vitatja meg, míg a 2. számú albizottság a kereskedelmi és hajózási szerződést, valamint az áruforgalmi és fizetési egyezményt szövegezi meg. Az 1. számú albizottság szovjet részlegét D. D. Misusztjin, a *Külkereskedelmi Népbiztosság* szerződési osztályának vezetője, a 2. számú albizottság szovjet részlegét A. D. Krutyikov külkereskedelmi népbiztos-helyettes vezette.⁵¹ Nickl Alfréd a tárgyalások léggöréről utóbb a következőket írta: „Tárgyalópartnereink tárgyalási módja bizonyos fokig eltért a más relációkban megszokott tárgyalási módtól: a bizottságok vezetésével megbízott magas rangú funkcionáriusok is csupán szigorúan a saját kompetenciájukba tartozó kérdésekről tárgyaltak, sőt fontosabb kérdésekben még itt is csak újabb utasítások kikérése alapján nyilatkoztak. A tárgyalási nyelv a mi részünkről javarészt a francia, néha a német volt, szovjet részről az orosz nyelvtolmácsok közvetítésével. Mereven ragaszkodtak, még forma szerint is, az általuk más relációkban már elfogadott szövegekhez. Mindvégig intelligenciát, szakértelemet és előzékenységet tapasztalhattam részükről”.⁵² Az augusztus 8-ától szeptember 3-ig tartó tárgyalásokon két alapvető kérdés megítélésében tértek el az álláspontok.

Az egyik vita a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség akkreditálása és jogállása körül bontakozott ki. Annak idején, 1934-ben, a Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalásoknak szintén ez volt a neuralgikus pontja. A magyar rendvédelmi szervek ugyanis a nyugati példákban kiindulva attól tartottak, hogy a szovjet kereskedelmi kirendeltség a bolsevik agitáció melegágyává válik. Ismert, hogy az 1920-as években a felduzzasztott személyi létszámú londoni, párizsi, berlini, és bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltségek tevékenységét bizalmatlanul szemlélték a befogadó országok politikai elitjei és társadalmi, s azok gyakran váltak kisebb-nagyobb konfrontációk forrásává a nyugati államok kormányai és a szovjet diplomácia között. A magyar fél tehát mindenképpen el akarta kerülni egy kiterjedt apparátussal dolgozó szovjet kereskedelmi képviselő megtelepedését Budapesten, s főleg a vidéki ügynökségeinek a megnyitását.⁵³ Az 1934. február 6-i diplomáciai kapcsolatok felvételével megszületett jegyzőkönyv (a diplomáciai viszony modalitásairól) már részben szabályozta ezt a kérdést. Ez az okmány 3 főben limitálta a szovjet kereskedelmi kirendeltség diplomáciai kiváltságokkal rendelkező munkatársainak létszámát, korlátozta a budapesti szovjet külképviseletek apparátusának jogait, s megtiltotta, hogy a befogadó ország egykori állampolgárait alkalmazták.⁵⁴ Ezzel összességében sikerült elérni a szovjet kereskedelmi kirendeltség mozgásszabadságának és joghatóságának szűkítését.

51 A két szovjet gazdasági szakember teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

52 Nickl beszámolója Csákyknak. 1940. szept. 16. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–h. t., 54.400/1940. sz.

53 A moszkvai tárgyalások anyagában erre ld. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 8–13, 24–27, 30–36. fol.

54 Az egyezmény eredeti francia nyelvű címpéldányát ld. MOL Külügyminisztérium Jogi osztályának iratai (K 70), 337. cs., 1934–II–1. t., 40–41. fol.

A magyar delegáció attól tartott, hogy ha újraszabályozzák a kérdést, akkor elveszhetnek az 1934-ben kivívott korlátozások, ezért eleinte azt az álláspontot képviselte, hogy nincs szükség az erre vonatkozó határozmányok felvételére a szerződésbe, mert a főbb alapelveket már rögzítették 1934-ben. A szovjetek azonban makacsul kitartottak a kérdés újraszabályozása mellett, arra hivatkozva, hogy 1934-ben és azután sem került sor a kereskedelmi kirendeltség megtelepedésére, és a szovjet–bolgár és a szovjet–román szerződés is megengedi a kereskedelmi missziók tevékenységét, aminek a magyar esetben is precedens értékűnek kell lennie. Sőt, azt is követelték, hogy a kereskedelmi kirendeltség a vidéki városokban is létrehozasson fiókokat, vagy hivatalokat. A magyar delegáció kénytelen volt meghátrálni, de ragaszkodott annak a cikkelynek a törléséhez, ami lehetővé tette volna a szovjet kereskedelmi kirendeltség vidéki fiókjainak megnyitását, emellett megpróbálta elérni, hogy a majdani kereskedelmi képviselő vezető beosztású tisztviselőit ne ruházzák fel a konzuloknak járó mentelmi jogokkal. A végeredmény egy kompromisszumos megoldás lett, amelynek lényege abban állt, hogy a *Külkereskedelmi Népbiztosság* nem nyit vidéki városokban képviselőket, ugyanakkor a budapesti kereskedelmi kirendeltség vezetője és két helyettese diplomáciai mentességet élvez.

A minél kisebb presztízsveszteség érdekében a magyar fél igyekezett a reciprocitás alapjára helyezni ezt a kompromisszumot is. Noha augusztus 14-én Nickl még azzal érvelt, hogy a magyar kormány nem tervezi kereskedelmi misszió felállítását Moszkvában, mivel Magyarországon a külkereskedelem nem állami monopólium, egy nappal később már felvázolta a magyar kereskedelmi képviselő szervezetét. Eszerint a magyar követségre kereskedelmi attasét fognak kinevezni, emellett a magyar ipari érdekeltségeket és az őket finanszírozó pénzintézeteket egy külkereskedelmi megbízott fogja képviselni. A főbb kereskedelempolitikai ügyeket a kereskedelmi attasé intézi, de a konkrét üzleteket a felügyelete alá rendelt kereskedelmi és pénzügyi megbízott fogja megkötni. A szovjetek elfogadhatatlannak minősítették a kölcsönösség elvére való hagyatkozást a szerződésben, arra hivatkozva, hogy a Szovjetunió külkereskedelmi szervezetének különleges jellege van. Végül megállapodtak abban, hogy a reciprocitás elvét nem veszik fel a szerződésbe, de egy gentleman's agreement keretében Moszkva tudomásul veszi a kereskedelmi megbízott működését a Szovjetunióban.

A magyar engedmények megtételében annak is szerepe volt, hogy a moszkvai német nagykövetség gazdasági osztályának vezetője, akivel a magyar delegáció tagjai bizalmasan konzultáltak, kizártnak tartotta, hogy keresztülvigyék a kereskedelmi kirendeltség jogállásának viszonyossági alapon történő rendezését. Krivátsy egyik jelentéséből tudjuk azt is, hogy ugyancsak a német diplomata tanácsára fogadták el azt a szovjet követelést, hogy a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség hivatalos helyiségeit is megillesse a területenkívüliség joga.⁵⁵

55 Krivátsy-Szűts Lajos jelentése Radocsay László igazságügyi miniszternek. 1940. nov. 8. MOL K 69, 757. cs., 1940–I–d–1. t., 5–23. fol.

Azt, hogy a szovjet diplomáciát elsősorban távlati politikai szándékok vezérelték a kereskedelmi szerződés megkötésekor, a másik főbb vitás kérdés jellege is alátámaszthatja. A magyar–szovjet kereskedelmi tárgyalásokon ugyanis az áruforgalom keretét a szovjet fél eleinte mindössze 1,7–1,8 millió dolláros összegben szerette volna megszabni, tehát alacsonyabb értékben, mint a végül legszerényebb keretek között mozgó szovjet–szlovák áruforgalom. Ezzel szemben – az iparvállalatok előzetesen körülbelül 15 millió pengőben megjelölt nyersanyagigényéhez képest – a moszkvai tárgyalások idején Schlick István, a magyar delegáció tagja, a *Kereskedelemügyi Minisztérium* kereskedelempolitikai osztályának vezetője, 25–30 millió dollárnyi (körülbelül 120 millió pengő) horribilis exportlehetőséget ajánlott fel magyar részről a szovjeteknek.⁵⁶ Ennek elfogadása azt jelentette volna, hogy a szovjet kereskedelmi vállalatoknak is ekkora értékben kell majd szállítaniuk Magyarországra. (Nickl egyébként már rögtön a Mikojannal folytatott első eszmecserején le is szögezte, hogy „Magyarország az orosz nyersanyagokat korlátlanul fel tudja használni”.) Ez a hihetetlenül magasra srófoltt felajánlás nyilván nagyobb manőverezési lehetőséget biztosított a magyar delegáció számára, hiszen ezzel el lehetett érni, hogy erről a szintről a – talán sokszoros – kompromisszumok árán nyilván lecsökkenő végeredmény ne süllyedjen a valós és reális magyar igények alá.

A szovjet ajánlatnak a vártnál sokkal alacsonyabb értéke meglepte a magyar delegátusokat, akik a szovjetekkel folytatott alkudozások során igyekeztek szoros korrelációt teremteni a szovjet beszállítások és a magyar ipari termelés között. Mindvégig azzal érveltek, hogy Magyarország csak akkor tudja biztosítani a szovjetek által kért gépipari késztermékeket és félgyártmányokat, ha a Szovjetunió kielégíti az ezen eszközök gyártásához szükséges nyersanyagigényeket. Hídeg zuhanyként érte a magyarokat az is, hogy a szovjetek nem tettek ajánlatot a gépipar nélkülözhetetlen alapanyagára, a vasércre. Mikojan hangsúlyozta, hogy nem óhajtja összefüggésbe hozni a nyersanyagkérdést a magyarországi megrendeléseikkel, s azzal „vigasztalta” magyar partnereit, hogy vasércet máshol is be tudnak szerezni, például a Benelux-államokban, Észak-Franciaországban (Elzász-Lotharingia) vagy Jugoszláviában. Kategorikusan kijelentette, hogy „semmiféle vasat, semmilyen formában nem bocsáthatnak Magyarország részére, mert erre az egyre fejlődő szovjet iparnak van szüksége”. De ezen kívül az 1,7–1,8 millió dolláros szovjet ajánlattétel más, magyar részről szükségelt nyersanyagokat sem tartalmazott, például nyersvasat, acélt, mangánércet, ferromangánt, és kenőolajat, az kizárólag fa, cellulóz, szuperfoszfát és naftalin szállítását irányozta elő. A magyar követelések hatására azonban a szovjet fél először 2,3 millió, majd 3,2 millió dollárra emelte a keretet, valamint fokozatosan gyapottal, azbeszttel, mangánércel, kenőolajjal, hengerolajjal és krómmal bővítette a kínálati listáját. Ez már kezdte megközelíteni az időközben 4,5 millió dollárra le szállított magyar igényt. Abban, hogy a szovjetek lassacskán elébe mentek a ma-

56 Feljegyzés a moszkvai tárgyalások 1. sz. albizottságának első üléséről. 1940. aug. 9. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 8–13. fol.

gyar követeléseknek, szerepet játszott a magyarok más kérdésekben tanúsított engedékenysége (például az ominózus kereskedelmi kirendeltség, a vasútforgalmi problémák rendezésének elhalasztása), emellett nyilván így akarták eliminálni a magyarok vasércre vonatkozó követeléseit.

A magyar küldöttség mégis határozottan ragaszkodott bizonyos mennyiségű vasérc átengedéséhez. A helyzetet jól érzékeltette a Nickl és Krutyikov között lefolyt következő beszélgetés. A magyar diplomata kijelentette, hogy ha vasérc nélkül tér haza, akkor az azt fogja jelenteni, hogy „vereséget szenvedett” és valószínűleg egy megvert ellenfél hangján kérte szovjet partnerét, hogy „gyakoroljon egy »kegyelmi aktust« és biztosítsa legalább a magyar delegáció wolframérc-igényét”. Erre a szovjet diplomata replikája: „Ha minden megvert ellenség olyan listával vonulhatna vissza, mint a magyar delegáció, akkor minden tárgyalófelünk szívesen tekintené magát megvertnek. Sajnos azonban, a kért kegyelmi aktust nem gyakorolhatom, miután – mint ezt több ízben kifejtettem – wolframércet nem bocsáthatunk Magyarországra rendelkezésére”.⁵⁷ A végeredmény ebben az esetben is kompromisszum lett: a magyar–szovjet áruforgalom keretét 3,7 millió dollárban állapították meg, de a szovjet kontingenslista nem tartalmazta a magyar delegáció által annyira óhajtott vasércet és a más acélszármazékok ötvözeteként a villamossági ipar nélkülözhetetlen alapanyagát, a wolframércet, vagy egyéb kulcsfontosságú gépipari nyersanyagokat, így a rezet és a bronzot sem.

A megszületett okmányok parafálására szeptember 3-án, este 19.50-kor került sor. A megállapodások összesen 4 példányban készültek el, 2-2 példányban magyar, illetve orosz nyelven. Nickl és Mikojan a következő instrumentumokat írták alá: 1) a kereskedelmi és hajózási szerződést, 2) a szerződés 3. cikkelyéhez csatolt kiegészítő jegyzőkönyvet a beviteli, kiviteli és átviteli tilalmak és korlátozások szabályozásáról, 3) a szerződés szövegéhez csatolt 1. számú mellékletet a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség jogállásáról, 4) a szerződés szövegéhez csatolt 2. számú mellékletet a választott bírósági eljárásról, 5) az áruforgalmi és fizetési egyezményt, 6) az egyezmény szövegéhez mellékelte két áruforgalmi listát, illetve 7) egy levélváltást a fentebbi megállapodások ideiglenes életbeléptetéséről szeptember 15-től.⁵⁸

A kereskedelmi szerződésben az általános határozmányok mellett (a behozatal, kivitel, tranzit, vámok, hajózási illetékek legnagyobb kedvezménye), a 11. cikkely előrevetítette a közvetlen vasúti forgalom megnyitását, azt követően, hogy erről a két kormány külön megegyezett. A 12. cikkely rendelkezett arról, hogy egy önálló posta- és távközlési megállapodás megkötéséig a két ország közötti postai-, távíró-, és távbeszélő-forgalomban az idevágó nemzetközi egyezmények a mérvadók.⁵⁹ A megállapodások láncolatának elgondolkodtató, de vég-

57 Feljegyzés a moszkvai tárgyalások 1. számú albizottságának ötödik üléséről. 1940. aug. 28. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 69–72. fol.

58 Feljegyzés a magyar és szovjet delegáció harmadik együttes üléséről. 1940. szept. 3. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 83. fol.

59 A kereskedelmi szerződés szövegét magyarul ld. A m. kir. minisztériumnak 1940. évi 6.400 M. E. számú rendelete a Magyar Királyság és a Szocialista Szovjetkőztársaságok Uniója között

ső soron Magyarország érdekei érvényesítésének a lehetőségét magában rejtő elvi rendelkezései az áruforgalmi és fizetési egyezménybe kerültek be. Ennek 1. cikkelye ugyanis kimondta, hogy a két kormány közötti megegyezés alapján a felállított kontingensek később megváltoztathatók vagy kiegészíthetők. A 3. cikkelye pedig megállapította, hogy ugyancsak kölcsönös megegyezéssel és az érintett kormány jóváhagyásával, a már rögzített 3,7 millió dolláros kereten kívül is bonyolíthatók le üzletek szabad valutafizetés ellenében.

Az importlistán a két legnagyobb kontingenst a 820 ezer dollárt kitevő különféle túlelű faneműek, illetve a 4 ezer tonna mennyiségű pamut és a különféle textilhulladék alkotta 460 ezer dollár értékben. Ezen kívül jelentősebb tételt képezett még a műtrágyagyártáshoz szükséges foszfát és szuperfoszfát mintegy 120 ezer dollár értékben, az 5 ezer tonna mangánérc, illetve az ezer-ezer tonna krómérc és kenő-, illetve hengerolaj. Kisebb kontingenseket hoztak létre barnakőszénből, azbesztből, és a vegyipar alapanyagául szolgáló naftalinból és terpeninből is.

A kiviteli lista két legnagyobb kontingensét a 800 ezer dollár értékű hajószállítás, és a 700 ezer dollár értéket képező elektromotorok és generátorok alkották. Az egyezmény előírta 3600 db vasúti kocsikerék-pár, 6000 db vasúti kocsi tengely, 4 ezer tonna mennyiségben acélcsővek, 250 ezer dollár értékben Diesel-motorok és lokomobilok exportját a Szovjetunióba.⁶⁰ Nickl a hazaérkezése után egy részletes beszámolót készített a *Külgügyminisztérium* számára, amelyben a következőképpen összegezte tárgyalásai eredményét: „Az elért eredmények kedvezők. [...] A tárgyalások folyamán lényegesen nagyobb mennyiségű értékes nyersanyagot sikerült Magyarország részére biztosítanunk, mint annak idején akár a jugoszláv, akár a bolgár, akár pedig a finn delegációnak. Figyelemre méltó továbbá, hogy a Moszkvában tartózkodó svéd és dán delegáció mintegy két hónapja tartózkodik Moszkvában már anélkül, hogy zöld ágra tudott volna vergődni, viszont nekünk sikerült nem egészen egy hónap alatt életképes és további fejlődési lehetőségekkel biztató megállapodásokat létrehozni”.⁶¹ A magyar sajtóból és a primer forrásokból is arra lehet következtetni, hogy a siker érzését a szintén 1940 őszétől Moszkvában tárgyaló román kereskedelmi delegáció kudarca is erősíthette a magyar gazdasági vezetőkben, akik kárörömmel vagy kissé cinikusan nyilatkoztak a románok által elért eredményekről. A hazai közgazdasági sajtó azt állította például, hogy a szovjet tárgyalók sokkal megértőbben viszonyultak a magyarokhoz, mint a románokhoz.⁶² De jellemző erre az is, amit Perényi-Lukács György követségi titkár írt a Bárdossy László külügyminiszterhez küldött egyik jelentésében: „A román delegáció tagjai közt

---

Moszkvában 1940. évi szeptember hó 3-án aláírt Kereskedelmi és Hajózási Szerződés ideiglenes életbeléptetése tárgyában. Budapesti Közlöny 1940. szept. 15. 4–6. Oroszul megjelent: DVP XXIII/1. 554–560.

60 Az áruszállítási és fizetési egyezmény szövegét ld. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–h. t., 77–82. fol.

61 Nickl jelentése Csákyknak. 1940. szept. 16. Uo. 54.400/1940. sz.

62 Komoly kilátásokkal indul a magyar–szovjet kereskedelmi forgalom. Az *Ellenőr* 1941. febr. 1. 1.

is láttam ismerős és ellenszenves arcokat. A románok boldogok, hogy tárgyalásaik nem haladnak előre, mert így egyelőre nem kell hazamenniük”.⁶³

Az áruszállítási és fizetési egyezmény teljesítésének nehézségei

Az áruforgalmi és fizetési egyezmény és a hozzá mellékelt két kontingenslista csak az áruforgalom kihasználható költségkeretét határozta meg egyéves perspektívában. Az egyezmény olyannyira keretjellegűnek bizonyult, hogy az egyes kontingensek átvételére az érdekelt szovjet kereskedelmi vállalatoknak és a magyar iparvállalatoknak új üzleti szerződéseket kellett kötniük, amelyekben a tranzakciók feltételeit (előleg, szabványok, gyártási ütem, szállítási terminusok, kötbér stb.) is lefektethették. Mint említettük, az egyezmény 1. és 3. cikkelye bizonyos mértékű manőverezési lehetőséget biztosított Magyarország számára: a 3. cikkely szerint a kifizetésekre lekötött összeg, azaz 3,7 millió dolláron felül is rendelhetett nyersanyagot a szovjet kereskedelmi vállalatoktól, szabad valuta (dollár) ellenében.

Október 30-án a *Külkereskedelmi Hivatal*ba kérték a MÁVAG, a Weiss Manfréd, a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, és a Ganz képviselőit, hogy a pótlólagos magyar ajánlatokat összesítsék. A magyar igények és a szovjet szándékok közötti disszonanciát rögtön megmutatta, hogy az üzletemberek az előirányzott 3,7 millió dolláros keretösszeget felül körülbelül 10–11 millió dollárnyi áru eladására tettek ajánlatot, amiért cserébe hasonló nagyságrendű, a felajánlott iparcikkek gyártásához szükséges nyersanyagot vártak volna.⁶⁴ A Moszkvába utazó üzleti delegáció tagjainak sorában a Ganz, a Weiss Manfréd, a MÁVAG, a *Láng Gépgyár*, az MNB, és a PMKB képviselői foglaltak helyet, a delegáció vezetésére Rosslav Nándor, a *Külkereskedelmi Hivatal* vezetője kapott felhatalmazást.⁶⁵ A magyar üzletemberek december 5-én érkeztek Moszkvába, és a következő napon megkezdték tárgyalásaikat az illetékes szovjet vállalatokkal, és a *Külkereskedelmi Népbiztoság* hivatalnokaival.⁶⁶ A *Külkereskedelmi Népbiztoság* azonban nem hagyta túl sok reményt a magyar üzletemberekben, Misusztyin kerek perccel kijelentette, hogy a Szovjetunió az első évben csak a szerződéses keretben foglalt árukat szándékozik Magyarországra exportálni, tehát többletszállítás az első évben nem jön létre, így az importtételük emelésére sincs szükség.⁶⁷ Ez első hallásra hideg zuhanyként hatott, persze még nem jelentette automatikusan a magyar diplomácia „vereségét”.

63 Perényi jelentése Bárdossynak. 1941. febr. 13. MOL K 69, 757. cs., 1941-I-d-1. t., 118–122. fol.

64 Feljegyzés a Külkereskedelmi Hivatalban tartott megbeszélésről. 1940. nov. 2. MOL K 69, 760. cs., 1940-I-12. t., 63–64. fol.

65 A Moszkvába utazó üzleti delegáció tagjainak névsora. 1940. nov. 2. MOL K 69, 758. cs., 1940-I-h. t., 7–8. fol.

66 Kristóffy jelentése Csákyknak. 1940. dec. 9. MOL K 69, 758. cs., 1940-I-i. t., 1196/1940. res. sz.

67 Rankó Arzénnek, a Külkereskedelmi Hivatal munkatársának feljegyzése a moszkvai üzleti tárgyalások állásáról. 1940. dec. 23. MOL K 69, 760. cs., 1940-I-12. t., 70–73. fol.

A magyar–szovjet gazdasági megállapodások eredményeinek megvonása és tanulságainak leszűrése végett leginkább azt vizsgálhatjuk meg, hogy mi lett a sorsa a kontingenslistán szereplő két legnagyobb értékű tételnek, a 820 ezer dolláros faárúnak és a 800 ezer dolláros hajószállításnak. A magyar delegáció tagjai még Moszkvában tartózkodtak, amikor 1940. augusztus 30-án kihirdették a bécsi döntőbírósi egyezményt, amely visszajuttatta Magyarországnak Erdély északi, mintegy 43 ezer km² területű részét. Az anyaországhoz visszakerült, meglehetősen nagy kiterjedésű régió földrajzi, ökonómiai viszonyai ismertek voltak: a Székelyföld, Máramaros, és Beszterce-Naszód vármegyék egykoron a faipari gazdálkodás központjainak számítottak. A bécsi döntéssel Magyarország faimportőr országból egy csapásra faexportőr országgá változott. Jellemző erre, hogy Csáky István külügyminiszter a Nyikolaj Saronov budapesti szovjet követtel folytatott egyik beszélgetésében akként értékelte a második bécsi döntés gazdasági konzekvenciáit, hogy azzal „Magyarország nem kapott mást, csak *erdőket és hegyeket*, [kiemelés tőlem – S. A.] és az önálló állam megszervezéséhez szükséges összes természeti kincs a magyar határon kívül maradt”.⁶⁸ A magyar delegátusok a szovjet fővárosban szereztek tudomást a bécsi döntés hírérl, éppen akkor, amikor a főbb árukontingensek, így a nyersfa értékét már véglegesítették a szovjetekkel, így ennek a tételnek a módosítására nem igazán mutatkozott lehetőség. A bécsi döntés által előidézett földrajzi-gazdasági változások következtében azonban óhatatlanul is módosítani kellett a faféleségek importtétéleit. Erre az áruszállítási és fizetési egyezmény 1. cikkelye lehetőséget nyújtott.

Rosslav közölte Misusztyinnal, hogy Észak-Erdély visszacsatolása miatt fa-behozatalról nem kívánnak üzletet kötni, és javasolta, hogy a fakontingenst más árucikkkel helyettesítsék, elsősorban olyan termények vásárlása jöhetett számításba, amelyeket Magyarország korábban a balti államokból, Nyugat-Belorusziából és Besszarábiából importált (lenmag, takarmányrépamag, olajpogácsa).⁶⁹ A faimport helyettesítésének szükségességére vonatkozó magyar álláspontot a moszkvai magyar követség is nyomatékosította egy diplomáciai jegyzékkel, amely pontosan behatárolta a faimportot helyettesítő áruk fajtáját és mennyiségét: 5 ezer tonna tavaszi búzavetőmag, 5 ezer tonna olajpogácsa, 750 tonna takarmányrépamag, 300 tonna rostlen vetőmag. A Kristóffy diplomáciai jegyzékében foglalt javaslatot a szovjetek először elutasították, Rosslav feltételezése szerint azért, mert a Szovjetunió még nem tudta kellőképpen betagolni gazdaságilag az időközben fennhatósága alá került új területeket.⁷⁰ A szovjet gazdasági vezetésen belül eleinte valóban lehetett némi tanácstalanság azzal kapcsolatban, hogy kielégítsék-e a fakontingens helyettesítését sürgető magyar követelést. Az elutasítás mögött Rosslav feltételezéseivel szemben mégis más motivációk húzódhattak meg. A már említett nyersfa-exportőr Exportlesz vállá-

68 Saronov jelentése Molotovnak. 1940. okt. 28. AVP RF, f. 06. op. 2. p. 13. gy. 137. l. 19–26.

69 Rosslav Nándor jelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1940. dec. 9. MOL K 69, 758. cs., 1940–I-i. t., 1196/1940. res. sz. (64–68. fol.)

70 Rosslav jelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1940. dec. 29. Uo. 19–21. fol.

lat szakemberei ugyanis egy Magyarország 1940. évi fabehozatalát és annak 1941. évi perspektíváit is elemző feljegyzésben úgy vélték, hogy Magyarország nyersfaimportja 1940-ben nőtt az 1939. évihez képest, és az erdőségekben gazdag Észak-Erdély visszacsatolása ellenére egyes korábbi faexportőr országok (Finnország, Norvégia, Svédország, Szlovákia) részesedése a magyar fapiacon 1941-ben sem fog csökkenni.⁷¹ Moszkva végül mégiscsak respektálta Budapest kívánságát, és 1941 januárjában beleegyezett abba, hogy a 820 ezer dolláros faimportot 400 ezer dolláros nyers foszfáttal és 420 ezer dollár értékű pamuttal váltsák ki.⁷²

A fizetési és áruforgalmi egyezmény a felállított kontingensek leszállításának határidejét egy évben jelölte meg, tehát a tranzakciókat 1941. szeptember 15-ig teljesíteni kellett volna. A szovjet részről szállítandó nyersanyagok készletei a Szovjetunióban szinte azonnal rendelkezésre álltak, míg a Magyarország által szállítandó nehézipari cikkek, mint a hajók, transzformátorok, generátorok, vasúti alkatrészek legyártása hosszabb időt vett igénybe. Ezért szovjet részről rögtön a magyar üzleti delegáció Moszkvába érkezése után kikötötték, hogy a nyersanyagok magyarországi exportjára csak akkor kerülhet sor, ha a szovjetek előzetesen megkötik a legnagyobb kontingenst jelentő hajóik importjára vonatkozó szerződést. A szovjet exportvállalatok ezért addig halogatták az olajszármazékokra, pamutra, foszfátra és mangánércre vonatkozó árajánlataik megtételét, amíg a Masinoimport nem tudta nyélbe ütni a hajóvásárlást.

Magyarországon a Ganz hajógyára rendelkezett a tengerjáró hajók gyártásához szükséges szellemi és anyagi kapacitással. A magyar vállalat 1940. december 29-én kötötte meg a szerződését a szovjet importvállalattal 2 db 4000 tonnás, egyenként 950 ezer dollárt érő tengerjáró hajóra.⁷³ Látható, hogy a szerződésben rögzített feltételek jóval felülmúlták a fizetési egyezményben előírányozott 820 ezer dolláros hajóeladási keretet, annak több mint kétszeresét tették ki, igaz, ennek eshetőségét, mint említettük, az egyezmény nem zárta ki. Leginkább csak a Ganz iratanyagából szerezhetünk tudomást arról, hogy hogyan is került sor erre az üzletkötésre, és a háttérben milyen alkudozások zajlottak a vállalat és a magyar kormányzat között. Ebből derül ki az is, hogy a magyar kormány szinte mindent alárendelt annak, hogy az ország nyersanyagellátását biztosíthassa a Szovjetunióból, és az egyezménybe valósággal behajszolta a Ganzt.

A Ganz vezetői ugyanis még 1940 nyarán kikötötték a kormány képviselőinek, hogy új hajók legyártására legjobb esetben is csak 1942-re, de leginkább 1943-ra kerülhet sor,⁷⁴ a szovjet fél azonban az áruforgalmi egyezmény megköté-

71 Az Exportlesz konjunktúra és gazdaságkutató csoportjának feljegyzése A. D. Krutyikov külkereskedelmi népbiztos-helyettes számára. 1941. márc. 13. RGAE, f. 413. op. 13. gy. 3781. l. 141–142.

72 Perényi-Lukács György jelentése a Külügyminisztériumnak. 1941. jan. 27. MOL K 69, 757. cs., 1941-I-d-1. t., 99–100. fol.

73 A Ganz és a Masinoimport szerződésének szövegét ld. MOL Z 429, 37. cs., 180. sz.

74 Scharbert Gyulának, a Ganz igazgatójának levele a Külkereskedelmi Hivatalhoz. 1940. jún. 13. Uo.

se után ragaszkodott az 1941. szeptember 15-i szállítási terminushoz. Egyetlen áthidaló megoldás maradt. Még 1939. március 23-án a Ganz hajógyára szerződést kötött két akkor alapított magyar tengerhajózási részvénytársasággal, a *Magyar Orientvonal Tengerhajózási Rt.*-vel és a *Kereskedelmi Tengerhajózási Rt.*-vel 2 db egyenként 4000 tonnás tengerjáró hajó elkészítésére. A két cég annak rendje és módja szerint át is utalta az előlegeket, így a hajók gyártása megkezdődhetett. A kormány ugyanakkor erőteljes nyomást gyakorolt a Ganzra annak érdekében, hogy bontsa fel a szerződést, és a két hajót bocsássa a Masinoimport rendelkezésére. A Ganz igazgatóságának egyik későbbi emlékeztetője a következőképpen ecsetelte a történeteket: „A magyar kormány azon kifejezett kívánságát, hogy a két hajót a vállalat bocsássa rendelkezésre a magyar–szovjet szerződés keretén belül, az érdekeltek a legnagyobb energiával elutasították. Hosszabb tárgyalások után, amelyek folyamán a kormányzat fenyegető álláspontot foglalt el, a két vállalat kényszeresen belement abba, hogy a Ganzzal kötött szerződéstől visszalépjen”.⁷⁵ Mindenesetre tény, hogy a szovjet exportvállalatok képviselői csak a Ganz és a Masinoimport szerződésének köszönhetően mutattak hajlandóságot arra, hogy érdemben szóba álljanak a Rosslav Nándor vezette magyar üzleti delegációval. 1941 elején a szovjet vállalat a szerződésben vállalt kötelezettségéhez hűen, kifizette a vételár 25%-át kitevő előleget, mintegy 475 ezer dollárt.⁷⁶

A kormány egyébként a Ganz és a Masinoimport közötti üzleti tárgyalások folyamán különféle ígéretekkel is igyekezett nyomást gyakorolni a vállalatra. A Ganz által előterjesztett műszaki tervekkel szemben a szovjet vállalat többletígényeket támasztott, amelyek a Ganz számára később 86 ezer dolláros többletköltséget jelentettek. A hajókról készített egyik feljegyzésben egyenesen úgy fogalmaztak, hogy „szovjet részről a berendezésre vonatkozólag *túlzott szociális követelményeket* [kiemelés tőlem – S. A.] támasztottak (*kaszinóterem, fürdőszobák* stb. [sic! – S. A.]”. Ebből a feljegyzésből derül ki az is, hogy a gyártási tervek megváltoztatása, és a hajók néminemű átalakítása abban a gyártási stádiumban még megvalósítható volt, de a szovjetek által megkívánt berendezések, kabinok stb. beszerelésével a hajókat más külföldi országban nem tudták volna értékesíteni.⁷⁷ A Ganz a műszaki többletköltségekkel együtt a hajók vételárát összesen 1 millió 950 ezer dollárban minimalizálta volna, de a szovjetek nem voltak hajlandók 1 millió 900 ezer dollár felett megvásárolni azokat. Ekkor Rosslav közbelépett, és „felszólította” a Ganz képviselőjét Moszkvában, hogy kösse meg a szerződést 1 millió 900 ezer dolláros alapon. A Ganz iratai szerint ígéretet tett arra, hogy ebben az esetben a *Külkereskedelmi Hivatal* gondoskodni

75 A Ganz igazgatóságának feljegyzése a Magyar Vitéz és Magyar Tengerész nevű hajók gyártásának történetéről. 1942. márc. 6. Uo.

76 A Ganz levele a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1941. jún. 9. Uo.

77 Feljegyzés a Szovjetunióknak szállítandó hajókról. 1941. jún. 24. MOL K 69, 759. cs., 1941–I–1. t., 5–8. fol.

fog a hiányzó 50 ezer dollár kiutalásáról a cég számára „a magyar nyersanyag-behozatal megterhelésével vagy más úton”.⁷⁸

A kormány másik ígérete a gyártási folyamattal állt összefüggésben. Gondot jelentett ugyanis, hogy a szovjet importkompenzáció éppen azokat a nyersanyagokat (hengerelt vas, bronz, vörösréz) nem tartalmazta, amelyek a hajógyártáshoz szükségeltettek, így ezeket a Magyarországon zár alá helyezett készletekből kellett biztosítani. A kormány ígéretet tett arra, hogy fedezi az üzem számára a gyártáshoz szükséges alapanyagokat, a 900 tonna hengerelt vasat, 61 tonna rezet és 38 tonna bronzot, amelyek közül a két utóbbit a magyarországi textilgyárak elhasznált, üzemen kívüli nyomóhengereinek lefoglalásával kívánta biztosítani.⁷⁹ A gyár azonban 1941. január 21-én kénytelen volt panaszt tenni Varga József iparügyi és kereskedelemügyi miniszternél amiatt, hogy a kormány garanciavállalásával ellentétben a gyártáshoz szükséges hengerelt vas november végére és december végére ígért – egyenként 450-450 tonna mennyiségű – két tétele nem érkezett meg az üzembe. A cég kérte a minisztert, hogy haladéktalanul intézkedjen a 900 tonna (összesen mintegy 90 vagon) vasanyag kiutalásáról a meglévő készletekből.⁸⁰ Az ígért vasmennyiség átadására azonban csak 1941 márciusának második felére került sor, ami felidézte annak veszélyét, hogy a hajók építésének befejezése legalább 2,5 hónapot késni fog. (Az 1940. december 29-i szerződésben a Ganz 1941. december 15-i, és 1942. január 15-i határidővel vállalta, hogy a hajókat Galacban átadja tengeri próbaútra.) Ez üzleti szempontból rendkívül előnytelen lett volna, mert a szállítási határidő betartását a magyar vállalat kötbérral biztosította, amely a késedelem nyolcadik hetétől számítva a hajók vételárának 1%-át emésztette fel hetente.⁸¹

ATTILA SERES

HUNGARIAN-SOVIET TRADE RELATIONS BETWEEN 1939 AND 1941. ADDITIONAL MATERIAL TO THE ANALYSIS OF HUNGARIAN FOREIGN TRADE BEFORE ENTERING INTO WAR. (PART I)

From the early fall of 1940 to the early spring of 1941, Hungary and the Soviet Union entered into several bilateral economic agreements. The first two elements of the system of interstate conventions were the agreement on trade and navigation – initialled on 3 September 1940 – and the pertaining commodity and payments agreement. They were followed by contracts granting the infrastructural conditions of starting trade, involving the convention for postal services initialled on 4 February 1941

78 Scharbert levele a Külkereskedelmi Hivatalhoz. 1941. jún. 13. MOL Z 429, 37. cs., 180. sz.

79 Nickl feljegyzése a Külügyminisztériumban tartott tárcaközi értekezletről. 1940. nov. 27. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–i. t., 1144/1840. res. sz.

80 A Ganz levele Varga József iparügyi miniszternek. 1941. jan. 21. MOL Z 429, 37. cs., 180. sz.

81 A Ganz levele Rosslav Nándornak, a Külkereskedelmi Hivatal vezetőjének. 1941. jún. 9. Uo. – E tanulmány II. részét a Történelmi Szemle 2008. évi 1. számában közöljük. (A szerk.)

to provide telegraph, telephone and postal connections, then the agreement on rail transport – initialled on 1 March 1941 – to open direct passenger and goods transport.

The primary aim of the study is the analysis of those political and economic reasons for which Hungary and the Soviet Union entered into economic relations with each other. The study presents the role what the changed geopolitical situation had in establishing the interstate agreements, the regional economic policies aimed to advance adaptation to the new circumstances, and the economic emergency generated by the war. This work examines also the economic benefits and the possible political outcomes of the contracts during the short period prior to the armed conflicts between Hungary and the Soviet Union; and whether there were ideological obstacles hindering interstate economic relations.

This study can be regarded also as a case study, because it reveals the legal background and the ways through which the Hungarian state (i.e. the government) encroached on free market alleging compelling interests of national economy as reason. A well-marked example of governmental pressure is presented by reconstructing the history of trade agreement between Hungary and the Soviet Union and the consequences of the contract after 27 June 1941.